

SERENDIPITA V LITERÁRNÍ VĚDĚ. LITERÁRNÍ KRITIKA A „VYSOKÉ ŽÁNRY“

Milan Pokorný (Praha)

Abstract:

Presented study is focused on a relationship between „high style“ and „low style“ genres in the literary discourse, on a phenomenon called serendipity, and on its benefits for the literary studies. This article is drawing up like a award of merit for Ivo Pospíšil and his role in the literary critic and in the field of publicistic.

Key words: literary critic, literary publicistic, high style and low style genres, serendipity

Na počátku kariéry literárního vědce je zpravidla hluboký čtenářský zájem o literární díla, často provázený potřebou sdělovat vlastní pocity a názory formou esteticky příznakových textů. Vnitřní potřeba jít „literatuře naproti“ vyvolá touhu doplnit empirické poznatky a estetické okouzlení studiem teoretických a historických souvislostí. V této fázi obvykle adept opouští vlastní básnickou či prozaickou tvorbu a přechází na druhou stranu pomyslné barikády. Rodí se kritik. Míra razance kritických názorů, přímo úměrná míře adepty neznalosti, se s postupem času snižuje. Příčiny jsou dvě: tou první je stále hlubší vhled do komplikovaných souvislostí umělecké tvorby a její recepce, tou druhou je přesun zájmu od publicistické „služby dní“ k delším horizontům, jež jsou nezbytnou podmínkou a konečnou i metou odborné práce. Při šťastné shodě okolností přijde během studií nebo po jejich skončení nabídka věnovat se předmětu profesionálně. Zrodí se literární vědec.

Literární archivy poskytují množství příkladů svědčících o tom, že dosažení „vyššího“ stadia – profese literárního odborníka – je provázeno radikálním popřením stadia předchozího. Zatímco přechodem od první k druhé fázi se ve většině případů uzavírá vlastní tvorba textů tzv. krásné literatury (výjimky typu Vladimíra Macury, Vladimíra Křivánka či Daniely Hodrové jen potvrzují pravidlo), přechodem od druhé k třetí fázi bývá opouštěna oblast literární kritiky. Zdůvodnění je logické: literární věda je profese, která si žádá veškerou energii – obdobně jako kvalitní literární tvorba či literární kritika. Ta navíc bývá v paměti literárních odborníků spjata s juvenilními fázemi jejich profesního vývoje, jejichž opakování mohou oni sami sledovat v aktivitách svých studentů a mladších kolegů. A je tu ještě jedna okolnost, jež v praxi svědčí proti spojení literární vědy a literární kritiky, a sice genologické umístění literárněkritických výkonů mezi publicistické žánry. Obecně akceptovanou výjimkou, která této přívlastek anuluje, jsou příslušné rubriky odborných časopisů s recenzemi vědeckých prací, zprávami z konferencí a podobně. V éře impaktovaných písemných výkonů je popsán vývoj pochopitelný nejen z hlediska obecně evolučního, ale též ryze pragmatického.

Z výše řečeného vyplývá, že špičkový literární vědec s množstvím časově náročných aktivit a s příslušným společenským renomé již téměř „z definice“

nebývá plnohodnotným literárním kritikem. Leč i zde, podobně jako v případě literárních vědců – spisovatelů či básníků – existují výjimky. Brněnská slavistika dala české literatuře v posledních desetiletích několik příkladů plodného spojení odborných kvalit, jež si vydobyla mezinárodní prestiž, a kultivované literárněkritické publicistiky. Vedle Ivana Dorovského, úspěšně se uplatňujícího rovněž v překladech literárních děl z mnoha světových jazyků, je to v současné době především Ivo Pospíšil.

Mladý badatel začal soustavně publikovat literární kritiky a recenze během studia rusistiky a anglistiky na Masarykově univerzitě a jak dokládá výběrová bibliografie,¹ jeho činnost v tomto ohledu je od té doby prakticky každým rokem kvantitativně bohatší. Zprvu si autor ozřejmoval žánrové hranice literární kritiky psané pro deníky a literární časopisy v konfrontaci s odbornou kritikou uveřejňovanou ve specializovaných periodikách (Československá rustistika, Slavia, Estetika, Ruský jazyk, Universitas, později např. Opera Slavica, Slavica Litteraria), na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let svůj habitus strukturního rozvrstvení funkčních stylů stabilizuje. Přestože právě v této době autor začal svůj literárněkritický talent uplatňovat v periodikách celostátního dosahu (Literární měsíčník, Světová literatura, Tvorba, Kmen, později např. Host, Univerzitní noviny), i nadále pravidelně publikoval – a stále publikuje – v regionálním tisku (Rovnost, Brněnský večerník, později KAM). Nejde přitom o činnost příležitostnou, motivovanou utilitárními důvody. Nezdídka jde o desítky bibliografických jednotek během jediného roku. V jistém ohledu tento topografický „dualismus“ odpovídá dvěma recipientským okruhům jeho tvorby odborné – národnímu a mezinárodnímu.

Od samých počátků publikační dráhy je pro autora charakteristická obezřetnost ve výběru periodik, s nimiž navazoval spolupráci. Ani v tomto ohledu není jeho strategie zcela obvyklá. Ivo Pospíšil na rozdíl od řady autorů využívajících prakticky každou publikační možnost preferuje pravidelnou spolupráci s poměrně úzkým okruhem periodik. Zpřítomňuje tím tradici jasně vyprofilovaných autorových týmů obklopujících konkrétní periodika a jejich literární rubriky s dvojitým pozitivním efektem. Autoři mohou uplatnit – v mezích redakční strategie – vlastní dramaturgickou koncepci, čtenáři mají zajištěn kontinuální přehled o vývoji sledované oblasti s jasně definovanými hodnotícími kritérii.

V souvislosti s literárněkritickou činností Iva Pospíšila je třeba zdůraznit charakteristický rys jeho tvorby – uplatňování diferencovaných řečových strategií v závislosti na předpokládaném recepčním potenciálu textu.² Na prvním místě je třeba jmenovat primární produkty dané profesí, komplementárně postihující široké spektrum specifických potřeb současného vědeckého a pedagogického

¹ Pospíšil, I.: Výběrová bibliografie. Brno 2002.

² Vzhledem ke specifice translatologických studií ponechme stranou našeho zájmu autorovu rozsáhlou překladatelskou činnost.

Serendipita v literární vědě. Literární kritika a „vysoké žánry“

„provozu“ a tomu odpovídající distribuce stylově rozrůzněných textů. Do tohoto okruhu lze kromě knižních monografií a souborů, studií a referátů, didakticky pojatých kompendií apod. zahrnout rovněž recenze a zprávy tvořené a uplatňované jako integrální součást odborného diskurzu. Vedle zmíněných typů textů, určených pro přesně definovanou – vždy poměrně úzkou – skupinu recipientů s jasným horizontem očekávání, však Ivo Pospíšil během celé své odborné kariéry soustavně věnuje značnou energii sféře, pro niž lze užít souhrnné označení literární kritika publicistického typu. V závislosti na obecně rozšířeném chápání úlohy a místa vědeckého pracovníka ve společenské struktuře (a rovněž vzhledem k neúprosnému tlaku impaktové hierarchizace) je tento aspekt marginalizován, pokud není rovnou zamlčen. Ale to není celá skutečnost. Zobrazuje se v tom i obecně sdílená představa o rozdílu mezi „vysokým“, „hodnotným“ (určeným pro elitu, případně pro úzký okruh zasvěcených) a „nizkým“, „konzumním“ (populárním, masovým). Přehlížení či přímo odmítání tohoto typu tvorby ignoruje rozdílnou sociální funkci různých slovesných systémů s jejich vlastními řečovými kódy a estetickými kritérii a implantuje do nich normativní regulativy.³

V osobě Ivo Pospíšila se ukazuje funkčnost spojení „vysokého“ a „nizkého“, pokud je tato vazba integrální součástí osobnostní identity literárního vědce. V době, kdy interdisciplinarita přestala být považována za nežádoucí vybočení ze systému a stává se strukturálním předpokladem rozvíjení vědeckého poznání, se mění rovněž charakteristika řečových kódů, používaných v odborném diskurzu, a jejich vzájemného poměru: namísto polarity jako diferenciačního hodnotového měřítka nastupuje diverzibilita a komplementarizace jako měřítko funkčnosti systému, ke slovu se více než kdy předtím dostávají metodologické podněty hermeneutiky pracující s aktem řeči jako intersubjektivním aktem, vedoucím k rozumnění sobě i světu. V tomto pojetí se Pospíšilova kontinuální aktivita v oblasti publicisticky pojaté literární kritiky jeví jako setrvalé hledání vztahů v aktech komunikace mezi dílem a recipientem, textem a kontextem, jako hra, která má jistá pravidla, ale vždy nejistý výsledek, jež může ovlivnit aktivita kteréhokoli z účastníků tohoto diskurzu. Bezprostřední dotyk s živým řečištěm literárních textů, nově vstupujících do komunikačních vazeb, přináší autorovi gadamerovskou rozkoš z interpretace, podmíněné ryze subjektivní zkušeností se světem. Jeho setrvalá pozornost věnovaná prozaickým i básnickým textům i žánrům non-fiction přináší pohled na umělecké dílo jako na neukončenou entitu, která trvá v závislosti na čase v historicky podmíněných hodnotových kritériích a estetických kvalitách.

V literárněkritické tvorbě Ivo Pospíšila existuje několik konstant, jež vytvářejí v proměnlivé struktuře závislé často na vnějších faktorech (ediční politika, redakční strategie, časové možnosti autora) stabilizující vertikální spoje. Patří

³ Podrobněji k této otázce viz např. Zahradka, P.: Vysoké versus populární umění. Olomouc 2009; Weber, M.: Metodologie, sociologie a politika. Praha 1998.

mezi ně na prvním místě konkrétní projevy autorovy rusistické specializace, díky nimž je česká veřejnost seznamována prakticky se vším podstatným, co se na ruské literární scéně v posledních desetiletích odehrává. Průvodním jevem této specializace je příležitostné věnování pozornosti literárním jevům v oblasti ruského tzv. „blízkého zahraničí“ (především ukrajinské literatuře). Nepřehlédnutelná je rovněž průběžná pozornost věnovaná problematice západoslovanských literatur, především polské a slovenské. Akcentování úlohy literární kritiky jako reflexe a spoluprorby bezprostřední přítomnosti postupně oslabilo rys literárněhistorický, který byl pro autora typický zejména v počátcích jeho literárněkritické činnosti. Komentování edic literárních klasiků, resp. děl literárněhistorických a literárněteoretických je pro Ivo Pospíšila dnes integrální záležitostí vědeckého provozu a realizuje se v příslušném řečovém kódu v odborné literatuře.

Literárněpublicistický styl autor naproti tomu kontinuálně uplatňuje od samých počátků v hodnocení české literární produkce s příznakem regionální příslušnosti moravské, resp. častěji brněnské (jako příklad může posloužit dlouhodobý Pospíšilův cyklus Čtete si v knihách brněnských autorů, uveřejňovaný na stránkách brněnského časopisu KAM v letech 1995–1999). Vymezení „regionálnosti“ je přitom pouze vnějškové, pomocné, vyplývající z potřeby denního tisku volit v komunikaci se čtenářem razantní strategii, jež – obecně řečeno – využívá (či zneužívá) binární pojmové opozice. V tomto případě jde o opozici pojmů celostátní (pragocentrický) – regionální, podprahově pracující s opozicí pojmů více hodnotný – méně hodnotný a s oprávněnou animozitou vůči podobným mechanikou uplatňovaným konvenčním znakům. Pospíšilova komparatistická zkušenost pojímá regionálnost jako součást problematiky, již se srovnávací literární věda zabývá v období přehodnocování vztahu mezi centrem a periferií, „mateřskými“ a „dceřinými“ či „odvozenými“ literaturami v postkoloniálním světě, národními a národnostními literaturami apod. Teoretická připravenost a formulační kompetentnost umožňují autorovi sémantickou hru respektující horizont očekávání čtenáře uvyklého na dvojrozměrné, dvojpólové vidění světa, a nabízet mu v přijatelné míře alternativní řešení, vycházející z výše naznačených teoretických východisek. Tato praktická aplikace moderní komparatistiky je jednou z možností, jak zprostředkovat výsledky vědeckého poznání široké veřejnosti. Přesahuje možnosti tohoto příspěvku zabývat se detailněji stratifikací recenzovaných textů z hlediska autorského, tematického, hodnotového, zmiňme se pouze o tom, že se v kvantitativně neobyčejně bohatém přehledu jmen a titulů, čítajícím stovky položek, při detailnějším pohledu ozřejmí několik subtilnějších vertikálních linií. Ty jsou reprezentovány jmény vybraných autorů, jimž Ivo Pospíšil věnuje trvalou pozornost. Patří mezi ně např. Jindřich Zogata, František Kautman, z ruských autorů např. Nikolaj S. Leskov.

Pospíšilova zkušenost pravidelného publicistického ohledávání aktuální tvářnosti literární krajiny je praktickou školou recepční estetiky s důsledky pro

Serendipita v literární vědě. Literární kritika a „vysoké žánry“

jeho práci literárněhistorickou a literárněteoretickou. Propojení „vysokého“ a „nízkého“, světa vytríbených formulací za pomoci dokonalého metodologického instrumentáře, a proti tomu světa teoreticky obtížně uchopitelného, neboť právě vznikajícího, ve své prozatímnosti, nehotovosti, proměnlivosti se vzpírajícího regulím a řádu, paradigma chladného metajazyka proti chaosu žhavé kreativity – to vše přináší autorovi dvojí užitek. Především je to stálý přísun podnětů, jež mají pro práci literárního vědce, trávícího čas „ve slonovinové věži“ vědeckého a pedagogického prostředí, inovativní charakter. Příklady z Pospíšilovy literárněkritické činnosti dovolují hovořit dokonce o bachtinovské karnevalizaci myšlení, a tím i struktury řeči. Je zřejmé, že mnohdy v těchto autorových textech probleskuje rys, který musí ve „vysokém“ žánru vědecké studie zůstat skryt – prostá radost z tvorby, substantiální estetické potěšení; tento aspekt ostatně vede četné genology k úvahám o strukturální blízkosti literární publicistiky s texty estetiky příznakovými.

Druhý přínos této žánrové, tematické i řečové vertikály představuje serendipita, tedy jev popsáný zejména v přírodních vědách, kdy nesystémovým, neplánovaným propojením dvou metodologicky nesourodých faktorů – cíleného výzkumu s nečekanou náhodou – dojde k poznání, jež by za standardních okolností nemohlo být učiněno. Serendipita vyžaduje jistý stupeň citlivosti vůči jevům, jež nejsou součástí struktury vědeckého osvojení reality. Tento předpoklad je v případě Ivo Pospíšila naplňován jeho setrvalým dvojlomným angažmá v řečových strukturách odborné a publicistického diskurzu. Jak popsat fungování serendipity v práci literárního odborníka typu Ivo Pospíšila? V glosování světa vně hranic metajazyka a metatextů se může vynořit impulz, který je v dané chvíli zaregistrován a zpracován jako dílčí stavební kámen publicistického textu, avšak posléze je využit ve „vysokém žánru“ jako impulz k teoretickému zpracování v systému metastruktur.

Příkladem může být Pospíšilovo zpracování impulzu, který se vynořil při literárněkritickém zhodnocení díla Michala Viewegha.⁴ Literární publicisté se už léta spokojují s mechanickým naplňováním schématu o „padlém talentu“ české literatury, o nízkých ambicích a vysokém sebehodnocení, o rutinním uspokojování potřeb široké obce rekrutující se z čtenářek ženských magazínů a divaček telenovel. S takto povrchní charakteristikou, jež se variuje v desítkách mutací v denním tisku, se Ivo Pospíšil nespokojoval ani ve svých literárněkritických glosách. Nicméně konkrétní textový materiál, zhodnocený nejprve formou literární kritiky, mu posléze posloužil jako podklad pro srovnávací genologické studie s historicko-kulturologickým akcentem. Viewegh se mu v těchto teoretických studiích stává reprezentantem tzv. kvazipostmodernismu, jenž stejně jako postmodernismus vychází z literárních archetypů a distančně je identifikuje, avšak v opozici vůči postmodernismu se jich nezříká, naopak, využívá jejich potenciál a pouze verbálně dává najevo intelektuální

⁴ Poprvé se tomuto autorovi literárněkriticky věnoval v roce 1995 (Prvotina a co je za ní. Viewegh, M.: Ná-zory na vraždu. Brněnský večerník, 15. 6. 1995, s. 3).

převahu nad jejich banálností, aniž by ji sémantickým gestem přehodnotil. Tímto způsobem je stvářena, jak Ivo Pospíšil píše, *biedermeirovská idyla stability a jistoty, která je oním kvazipostmodernistickým ornamentálním „pokusením jinakosti“ paradoxně ještě upevněna. Ivo Pospíšil nachází ve svých studiích paralelu mezi metodou Vieweghovou a ruského neoklasicisty Ivana Gončarova. Oba hodnotí jako kalkulátory a obhájce racionálního užívání poklidného, ničím nekomplikovaného života, epicky konkretizovaného s dávkou apartní exkluzivity a jemné erotické dráždivosti, jehož idylickou hladinu čerá pseudoproblémy s jepičí dobou trvání. Gončarov a Viewegh jsou mu pak články „v řetězu nekonečných žánrových transformací, v jejichž průběhu původní žánrový rámec do sebe vstřebává nové tematické podněty a spojení, aniž by tento rámec zásadně narušil: kouzlo opakování, stereotypu v tlaku rychle se měnících poměrů“.*⁵ Teoretická konstrukce „poetiky klidu“ jako pragmatického přehodnocení, popření revolučního gesta romantismu v případě Gončarovově a formálních výbojů včetně postmodernismu v případě Vieweghově pracuje i s obdobnými společenskými souvislostmi, tedy s obdobím „normalizace“, jež zákonitě ukončuje revoluční časy a petrifikuje pro většinu společnosti dosažený status quo. Oba autoři jsou pro Pospíšila příklady epické banalizace světa jako reakce na revoluční zvraty, jako ztělesnění touhy po stabilizaci poměrů, jež nachází své vyjádření i v konzervativní, tradicionalistické struktuře literárního textu.

Tento příklad prakticky ozřejmuje dichotomii mezi „nízkým“ a „vysokým“ jako vzájemně závislý duální systém, který je v případě kreativní osobnosti vysoce produktivní. Literární kritika publicistického typu v tomto systému obecně vzato funguje jako negativní referenční bod na základě odlišností metodologického instrumentáře, řečové strategie, výpovědní hodnoty, a tím i recepčního potenciálu. Nicméně ukazuje se, že současné pojetí literární vědy tradičně chápaný protiklad obou pólů poněkud problematizuje. V situaci, kdy se literární věda snaží pochopit subtilní projevy kreativity ve srovnávacích zkoumáních řečových struktur a narativních systémů, je užitečné přehodnocovat místo a význam tradičně nedoceňovaných, okrajových způsobů osvojování literárních textů. Přístup Iva Pospíšila nabízí v tomto ohledu, jak je patrné, řadu inspirativních podnětů.

⁵ Pospíšil, I.: Pohledy ze tří stran: jak psát dějiny literatury, jak psát literaturu a jak psát o tom, jak se učí psaní literatury. In: *Bohemistika v edukačním procesu. Tradice, problémy, perspektivy*. Ed. Zelenka, M., Bina, D. České Budějovice, 2012, s. 31. Od téhož autora k danému tématu viz též: *Roždenije srednejevropejskoj poetiki* (Kautman, F. – Filip, O. – Zogata, J. – Viewegh, M.). In: *Vzaimodejstvije literatur v mirovom literaturnom processe. Grodno 2005; Kvazipostmodernismus a žánrová skladba* (Michal Viewegh a Oksana Zabužko). In: Pospíšil, I.: *Literatura v souvislostech*. České Budějovice, 2011; *Žánr prozaického deníku Michala Viewegha, poetika, žánrové tradice a souvislosti*. STIL, Beograd 2012.